

dat nam niet weg dat ook de Nederlandse boekenmarkt voorspoed beleefde in Rotterdam. En het eerste Nederlandstalige geleerdentijdschrift, de *Boekzaal van Europa* van Pieter Rabus, verscheen in die stad.

In deze bundel zijn tien artikelen samengebracht. Acht daarvan betreffen bekende en minder bekende boekdrukkers en boekverkopers. Maar twee hebben een wijdere strekking. H. van Mourik en E. Vercauteren beschrijven het Rotterdamse boekverkopersgilde, waarover ongelukkigerwijze maar weinig gegevens bewaard zijn. Het ontstond pas in 1699 door afscheiding uit het Sint-Lucasgilde. Het document van dat jaar bestaat nog, evenals een aangepaste ordinantie uit 1720 en een gildenkasboek over de jaren 1699-1812, het jaar van de opheffing van de gilden. Niettemin weten de auteurs toch een redelijk beeld te geven van het reilen en zeilen in het gilde. Nog belangrijker op documentatiegebied is de lijst van 590 boekverkopers van het eind van de zestiende eeuw tot 1800, gebaseerd op de aantekeningen van de vroegere gemeentearchivaris H. C. Hazewinkel. Zij is samengesteld en gecompleteerd door zoeven genoemde auteurs in samenwerking met M. Evers en D. van Wingerden en geeft van elke persoon de naam, geboorte- en sterfjaar, godsdienst, ouders, herkomst, datum van toetreding tot het gilde, huwelijk en adres. Buitengewoon nuttig, al was het maar omdat duidelijk wordt hoe het aantal boekverkopers steeds bleef toenemen, ook in de achttiende eeuw, en dat velen van hen uitgevers waren. De overige acht studies hebben eveneens op basis van archiefgegevens een hoog documentatiegehalte, en de geschiedenis van elk geval wordt beëindigd met een fondsljst in chronologische volgorde van de door de boekverkoper uitgegeven werken, waarna dikwijls nog een opsomming van overheidsdrukwerk volgt. In de artikelen worden de uitgevers P. van Waesberghe en Johannes Naeranus (A. van Mameren met A. D. A. Monna en A. H. Groustra-Werdekker), Arnout Leers (M. Gubbels), Frans van Hoogstraten (P. G. B. Thissen, die intussen een boek over Van Hoogstraten heeft gepubliceerd), Barend Bos (R. Bastiaanse en H. Bots), Reinier van Doesburg (F. Trumpi), Pieter vander Slaart (P. H. A. M. Abels en A. P. F. Wouters), Caspar Fritsch en Michael Böhm (O. S. Lankhorst) en Jan Daniël Beman (A. de Meyer) en hun lief en leed behandeld. En er was veel leed en onmin. Men moest overleven en daarom woedde de concurrentie fel. In 1701 werd de boosheid van de bijna failliete Vander Slaart op zijn vakgenoot Bos zo hevig vanwege diens nieuwe tijdschrift, waaraan 'zijn' voormalige auteur Rabus meewerkte, dat hij hem op een bijeenkomst een knoop van zijn rok afrukte en in het openbaar uitschold. Ook rond de uitgave van J. Fruytiers *Sions worstelingen* ontstond een stevige rel met pamfletten en al. Verder worden van elke ondernemer in de artikelen zijn levensloop, zijn zakelijke activiteiten en de aard van zijn fonds behandeld. Zonder andere auteurs te kort willen doen was voor deze lezer het hoogtepunt van de bundel het artikel van A. van Mameren, waarin de onenigheid tussen Van Waesberghe en de felle Naeranus over het nadrukken van een Frans-Nederlands woordenboek, de *Gazophylace*, wordt geanalyseerd. Wat een handelsconflict met beslagnemingen en meer van dien aard leek te zijn, groeit onder de handen van de auteur uit tot een conflict tussen twee werelden op religieus en staatkundig terrein. Deze boekhistorische bundel zal voor fijnproevers zeer veel te bieden hebben.

E. O. G. Haitsma Mulier

H. Th. M. Roosenboom, *De dorpschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795* (Dissertatie Nijmegen 1997, Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland. Derde reeks VI; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 1997, xii + 376 blz., f59,-, ISBN 90 70641 56 9).

In hoeverre politieke en godsdienstige factoren kwaliteit en inhoud van het onderwijs kunnen beïnvloeden zien we onder andere aan een aantal publicaties in de Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw. De eerste, van mijn hand (1977), had de dorpsscholen in de provincie Utrecht tot onderwerp. De tweede, van Eddy Put (1990), ging over de 'cleyne schooien' in het hertogdom Brabant¹. Bij deze twee beschrijvingen, de ene van protestants onderwijs dat gaandeweg ingevoerd was in een provincie waar katholieken tot de minderheid waren gaan behoren, de andere van katholiek onderwijs in een katholiek gebied, is nu het proefschrift van Roosenboom gekomen, die wilde onderzoeken hoe in een vrijwel geheel katholiek gebied de bevolking gereageerd had op de plotselinge invoering in 1648 van gereformeerd onderwijs. Wat kwam daarvan terecht en in hoeverre is de naar verhouding geringe 'geletterdheid' die in de negentiende eeuw daar gesignaleerd werd, mede het gevolg van die ingreep geweest? Deze vragen lopen als rode draden door het onderzoek en geven er vorm aan.

Voor zijn onderzoek koos de schrijver de Meerij van Den Bosch; het was een gebied dat politiek een eenheid vormde en waar in de bijna 100 dorpen al vóór 1648 een vrijwel dekkend net van scholen bestond. Aan bronnen geen gebrek. De archieven van de centrale regering die sinds 1648 het gebied bestuurde, leverden ruimschoots gegevens over aanstellingen, arbeidsvoorwaarden, conflicten en andere zaken betreffende schoolmeesters, zodat het mogelijk was met vrij grote zekerheid de ontwikkelingen te volgen in de anderhalve eeuw die in dit proefschrift aan de orde is.

Moeilijker was het om door te dringen in het schemergebied van gedogen en ontduiken. Was het onderwijs in het Zuiden in werkelijkheid wel zo gereformeerd als de reglementen voorschreven en wat was precies de omvang en de kwaliteit van het nog bestaande maar clandestiene katholieke onderwijs? Hier ging het om zaken die men niet aan de grote klok wilde hangen en waarover dus ook weinige schriftelijke gegevens voorhanden zijn. Om hier toch achter te komen was een diepgaand onderzoek nodig, waarbij alle bronnen zorgvuldig gewogen moesten worden. Dit heeft geleid tot het nu verschenen boek, waaraan de schrijver stellig meer tijd heeft moeten besteden dan hij oorspronkelijk gedacht had.

Zijn werk bestaat uit drie delen, voorafgegaan door enige inleidende hoofdstukken en voorzien van 'tussenbalansen' en een epiloog.

Deel I, 'Tot Godes eer', laat de uitgangpositie zien. Eerst komt de installatie van gereformeerde schoolmeesters in alle bestaande scholen aan de orde, waarbij er de nodige moeilijkheden waren, zowel door een tekort aan geschikte personen als door tegenwerking van de bevolking. Een volgend hoofdstuk gaat over het Generaliteits-schoolreglement van 1655. Roosenboom legt veel nadruk op het voornaamste verschil van dit reglement met de in het Noorden geldende regels: in de Generaliteitslanden werden de schoolmeesters aangesteld door de Raad van State, en niet door lokale autoriteiten. Bovendien hadden de gereformeerde classes weinig inbreng bij de benoeming omdat gaandeweg ook de examens door de Raad van State afgenomen werden. De voorschriften voor het verplichte gereformeerde onderwijs bleven echter onverkort bestaan.

Het laatste hoofdstuk in dit deel betreft de rol die de katholieke scholen en schooltjes bleven spelen. Directe gegevens ontbraken — het bestaan van een dergelijke school was alleen te achterhalen als er een schriftelijke klacht was ingediend. Roosenboom vervaardigde een achttal kaartjes waarop de vermelde scholen zijn ingetekend telkens in een periode van 15 jaar. Het aantal blijkt in de loop der jaren gedaald te zijn, maar de schrijver laat voorlopig in het midden of dit komt door een zekere gewinning aan het verschijnsel of door een feitelijke daling van de schooltjes.

Het tweede deel, 'In de letterconst wel geverseerd' gaat uitvoerig in op de maatschappelijke positie van de schoolmeesters. Om te beginnen wijst de schrijver erop, hoeveel sterker deze meesters stonden tegenover de plaatselijke autoriteiten dan in het Noorden het geval was. Dat

was ten eerste te danken aan hun vaste aanstelling door de centrale overheid, en verder aan de geringe omvang van de gereformeerde gemeenten ter plaatse, zodat schoolmeesters ook binnen die gemeente meer status hadden. Tegenover de dorpingen konden zij zich echter niet te veel permitteren. Aanvankelijk waren er daarom veel conflicten, maar Roosenboom constateert dat op den duur de meeste schoolmeesters erin slaagden een goede relatie op te bouwen, mede door aanpassing aan de dorpscultuur. Hij is van mening dat er op den duur een soort oecumene binnen een dorp ontstond, waarin katholiek en gereformeerd toch goed met elkaar konden omgaan. De aanpassing ging verder dan in het Noorden mogelijk zou zijn. Zo waren er schoolmeesters die herberg hielden, of zelfs lid waren van een katholieke broederschap. Bovendien hielden velen zich niet aan de voorschriften over het godsdienstonderwijs, uit angst leerlingen te verliezen. Zij lieten het gebruik van katholieke boeken op school toe, de catechisatie lieten zij over aan de pastoor en het bidden op school verdween ook van het programma.

Financieel verschilde hun totale inkomen niet zoveel van dat van de meesters in het Noorden. Het basisinkomen was hoger, het schoolgeld was lager; over de betaling van diensten als klokluiden, kosterij en onderwijs aan arme kinderen werd aanvankelijk wat moeilijk gedaan, maar uiteindelijk werd bepaald dat elk dorp 36 gulden per jaar aan de meester betaalde voor dit soort werkzaamheden.

Maar evenals in het Noorden waren ook schoolmeesters niet wars van nevenfuncties, die soms wel veel beslag op hun tijd legden. Er kon dan een 'substituut' aangesteld worden, waarvoor Den Haag vergunning moest geven, maar Roosenboom constateert dat dat niet zo vaak gebeurde, waarbij hij vermoedt dat dit was omdat het salaris uit hun eigen zak bekostigd moest worden. Vaker gebeurde het dat er een substituut werd aangesteld wegens ziekte of ouderdom van de meester, evenals in het Noorden gebeurde, alleen werden ze daar ondermeester genoemd. Ik vermoed dat er wel wat gerommeld werd en er meer substituten waren dan de archieven aangeven. Zou niet ook in de Meierij de echtgenote de school hebben waargenomen als de meester erop uit was? Of een van zijn kinderen?

Aan die echtgenotes werd wel gedacht, zo blijkt uit het bestaan in de zeventiende eeuw van weduwen- en wezenkassen, die gestimuleerd werden door de overheid. Iets dergelijks bestond in Utrecht pas in het midden van de achttiende eeuw, maar daar ging het uit van particulier initiatief en bleef niet lang bestaan, evenmin als die in de Meierij.

Het derde deel, 'Van 't School houden', gaat over het functioneren van de schoolmeesters binnen de school. Hiervoor leverden de visitatierapporten van de classes veel materiaal. Zij zijn veel uitgebreider dan die in Utrecht, zodat Roosenboom daar lijsten uit kon samenstellen over de aantallen leerlingen per dorp, lopend van 1677 tot 1794. We zien daaruit dat die scholen behoorlijk veel leerlingen hadden; wel waarschuwt de schrijver dat de meesters vermoedelijk de aantallen erg naar boven toe afgerond hebben. Het gegeven dat in de praktijk het godsdienstonderwijs uit de scholen verdween is overigens ook uit deze rapporten afgeleid. De visitatoren bleken daar niets tegen te kunnen doen. Voor godsdienstonderwijs gingen de kinderen dus naar hun eigen kerk, de schoolmeester had alleen de taak hen te leren lezen, schrijven, rekenen en goede manieren te leren.

Het schoolgeld stond alleen vast voor het spel- en leesonderwijs; voor schrijven niet, dat moesten de ouders blijkbaar afzonderlijk met de meester afspreken, evenals dat voor rekenen in veel Utrechtse dorpen het geval was. Roosenboom vermeldt een enkel geval van zo'n afspraak, het kind in kwestie is dan al 6 jaar op school, waarbij we moeten bedenken, zo waarschuwt hij, dat zo'n kind in die jaren alleen enkele maanden in de winter had les gekregen. Zingen werd ook niet onderwezen; de meester moest het voor zijn examen wel kunnen, maar het was weinig zinvol gezangen te leren aan kinderen die toch de kerkdienst niet meemaakten.

Men vraagt zich dan af waarom de ouders hun kinderen dan wel naar school stuurden en zelfs

soms in verzoekschriften aandrongen op stichting van een buurtschool. Die vraag probeert Roosenboom te beantwoorden in het slothoofdstuk of epiloog 'Een der voornaamste pligten der Ouderen'. Hij noemt daarin verschillende redenen. Behalve het belang van het kunnen lezen c. q. schrijven, was het volgens hem ook te doen om de opvoeding die de kinderen op school kregen, en waarvoor de ouders door hun drukke werkzaamheden op het land geen tijd hadden. Ook zal er wel een zekere sociale druk zijn geweest, zeker bij de beter gesitueerden. Andere mogelijke stimuli acht hij minder werkzaam in de economisch nog weinig ontwikkelde streek als de Meerij, waar de ouders hun kinderen vaak nodig hadden als arbeidskrachten.

Hoe het zat met het onderwijs aan arme kinderen blijkt niet uit de archieven die Roosenboom tot zijn beschikking had. Er stond geen sanctie op verzuim, noch voor de ouders, noch voor de schoolmeester. Maar er kon wel geconstateerd worden dat er vermoedelijk wel kinderen verstoken bleven van onderwijs. Zowel de arme kinderen als de kinderen die te ver weg woonden behoorden tot de kanslozen in dit opzicht. Maar harde bewijzen ontbreken, want een onderzoek naar het kunnen zetten van een handtekening geeft geen uitsluitsel over het al of niet kunnen lezen. Zo blijven er hier nog meer vragen onbeantwoord, maar het is niettemin — en misschien juist daarom — een belangrijk hoofdstuk geworden, dat een zeer waardevolle studie afsluit.

Het spreekt haast vanzelf dat ik met enige naijver gewaar werd over hoeveel serieel archiefmateriaal Roosenboom kon beschikken voor zijn studie. Hij heeft daar goed en kritisch gebruik van gemaakt. Hier en daar zouden er misschien nog wat losse draadjes afgehecht kunnen worden door het raadplegen van plaatselijke archieven, maar wellicht bestaan die niet eens. In ieder geval is dit werk een mooie, evenwichtig samengestelde studie geworden, die een verhelderend beeld geeft van het onderwijs in een deel van de Generaliteitslanden.

Het boek is mooi uitgegeven en bevat talrijke tabellen, lijsten, bijlagen en afbeeldingen. Vooral de laatste heb ik bewonderd: er zijn schoolhuizen en hun plattegronden bij, schoolinterieurs, leermateriaal, en ook melancholiek makende dorpsgezichten.

E. P. de Booy

1 E. P. de Booy, *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der negentiende eeuw* (Utrecht, 1977). E. Put, *De cleyne scholen. Het volksonderwijs in het hertogdom Brabant tussen katholieke reformatie en verlichting (eind 16de eeuw -1795)* (Leuven, 1990).

M. Meijer Drees, *Andere landen, andere mensen. De beeldvorming van Holland versus Spanje en Engeland omstreeks 1650* (Nederlandse cultuur in Europese context. Monografieën en studies VI. IJkpunt 1650-4; Den Haag: Sdu uitgevers, 1997, ix + 173 blz., f34,90, ISBN 90 12 08378 8).

Dit boek biedt een overzicht van een imagologische bijdrage aan het onderzoek Beeldvorming Nederland-buitenland, circa 1650. Het werd opgenomen in het prioriteitsprogramma van NWO Nederlandse cultuur in Europese context met als onderzoekstijd één jaar. Deze inleiding is noodzakelijk om aan te geven dat de neerlandica Meijer Drees zich dientengevolge buitengewoon heeft moeten beperken. Niet alleen brengt de specifiek imagologische benadering met zich mee dat vooral naar beelden wordt gezocht, waarin vanzelfsprekend *topoi* een belangrijke plaats innemen, maar de traditie een geringere rol speelt — met andere woorden: het analyseren van ideeën is minder belangrijk dan in de ideeëngeschiedenis het geval is — maar ook was er een geografische afgrenzing. Het gewest Holland stond centraal, waar het om de heersende zelfbeelden, reputaties en de belangrijkste beeldvormingsprocedures ging. Verder werden maar